

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÚTJA A KIEGYZÉSTŐL A RENDSZERVÁLTÁSIG

Orosz István

az MTA levelező tagja, professor emeritus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet
biren@puma.unideb.hu

A Magyar Történelmi Társulat a legrégebb, folyamatosan működő tudományos egyesületek közé tartozik, alapítása óta 2007-ben 140 esztendő telt el. Az én feladatom, hogy a rendelkezésemre álló időkeretek között összefoglaljam az 1867 és 1990 közötti évek legfontosabb történéseit. Ebben nagy segítséget jelentett, hogy a társulat történetének kutatása része a magyar historiográfiának. Glatz Ferenc elemző tanulmányban tisztázta a megszületés körülményeit, és a társulat folyóiratában, a *Századokban* folyó szerkesztőségi munka sajátosságait, tanulmányt szentelt a társulat elnöki funkcióját másfél évtizedig betöltő Klebelsberg Kunó tudománypolitikai programjának. Tilkovszky Lóránt, R. Várkonyi Ágnes a megalakulás előzményeit tisztázták. Egyed Ákos monográfiában tekintette át a társulat első elnökének, gróf Mikó Imrénének életét és tevékenységét. 1892-ben *Emlékkönyv* készült a negyedszázados jubileumra, Lukinich Imre az ötvenedik évforduló kapcsán könyvet írt a Magyar Történelmi Társulatról, Ember Győző pedig 1967-ben hosszabb elnöki beszédben elemezte a centenáriumi történéseit. Sokáig tartana mindazokat felsorolni, akik érdemben járultak hozzá a társulat múltjának megismeréséhez. Megkönnyítette munkánkat, hogy a *Századok* rendszeresen közölte a társulat híreit, beszá-

molt a rendezvényekről, az anyagi helyzetről, a közgyűlésekről és vándorgyűlésekről, az igazgató választmányról és a tagozatokról, valamint a felolvasó ülésekről és a vidéki csoportok munkájáról.

A Magyar Történelmi Társulat múltjával foglalkozó szerzők közül többen is rámutattak, hogy az egyesület, működése során, adott társadalmi-politikai közegben fejtette ki tevékenységét, közvetítő szerepet játszott a szak tudomány és a politika között, így története nem választható el az elmúlt 140 év társadalmi-politikai változásaitól. Működésének szakaszai is elválaszthatatlanok a politikai körülmények alakulásától. Az első világháború végéig a dualizmus rendszere, a két világháború között a Horthy-korszak, 1945 (48) és 1990 között pedig a szocializmus évtizedei szabták meg a társulat működésének feltételeit is.

Ismeretes, hogy éppen a politikai körülmények miatt a Magyar Történelmi Társulat nem könnyen született meg. A Bod Péter, gróf Batthyány Ignác, Bessenyei György, Aranka György, Döbrentei Gábor, Kovachich Márton György nevéhez fűződő, 1830 előtti kezdeményezésekben még nem vált külön az irodalmi és történelmi társaság alapításának célja a forráskiadástól, nyelvműveléstől s egyáltalán az Akadémia létrehozásától. A Magyar Tudományos Akadémia megalapí-

tása, a Kisfaludy Társaság, a Királyi Magyar Természettudományi Társulat és a Szászöldi Országismereti Szövetség (Verein für siebenbürgische Landeskunde) létrejötte után vetődött fel az 1840-es évek elején egy történelmi társaság alapításának igénye is. Luczenbacher (Érdy) János 1845-ben alapszabálytervezetet is kidolgozott egy leendő társulat számára, amely szerint a két haza: Magyarország és Erdély mindkét részében működne a társulat, de közös célok megvalósítására. Ezek között legfontosabb a történelmi emlékek felkutatása és feldolgozása lett volna, a „résztvevő” és „gyámolító” tagok anyagi támogatásával és az „ügyszeretettel munkáló” tagok közreműködésével. Ez utóbbiak feladata lenne a magyar és a rokon népek múltjára vonatkozó kútfők gyűjtése az élet minden területén, az oklevelektől az elemi csapások és járványok emlékeiig.

Érdy János elképzelései azonban az 1840-es években nem valósultak meg. Ugyanakkor érdemleges tevékenységet folytatott a történetészek egy csoportja a Magyar Természettudományi Társulaton belül. Ezek (Wenzel Gusztáv, Rómer Flóris, Horváth Mihály és mások) később fontos szerepet játszottak a Magyar Történelmi Társulat megalapításában, s miként R. Várkonyi Ágnes megállapította: a társulat vándorgyűlésein szereplő történetészek igyekeztek megvalósítani az egyetemes és nemzeti gondolat egységét, s elképzeléseik a később megszülető Történelmi Társulat legjobb hagyományává lettek.

A szabadságharc bukását követő önkényuralom korszaka nem kedvezett a civil társulatok szerveződésének. Hiába akart például Révész Imre a protestáns egyháztörténelmi források feltárására és kiadására társulatot szervezni, nem kapta meg a kormány engedélyét. Mégis, két olyan kezdeményezés is született,

amelyet a Magyar Történelmi Társulat megalakulása szempontjából nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az egyik, a Mikó Imre élete fő művének tekinthető Erdélyi Múzeum-Egylet megalakulása 1859-ben, a másik a Dunántúli Történetkedvelők Egylete még ugyanabban az évben. Mikó Imre úgy vélte, hogy az Erdélyi Múzeum-Egylettel „egyesületi alapon” sikerült a tudományosságának „egy új templomot alkotni”. A dunántúli történetkedvelők úgy kerültk el a kormányzati tiltást, hogy nem alkottak alapszabályt, nem alakultak társulattá, de elkezdtek történelmi forrásokat gyűjteni és publikálni. Közülük Nagy Imre, Ipolyi Arnold, Ráth Károly elévülhetetlen érdemeket szereztek az 1860-as évek végén megalakult Történelmi Társulat létrehozásában is. 1863-tól kiadták a *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*-et, amely mintája lett a társulat folyóiratának, a *Századoknak*.

Egy történelmi szemle „Századok” néven történő kiadására Pesthy Frigyes már 1865-ben engedélyt nyert, a megjelenetést azonban össze akarta kapcsolni a Magyar Történelmi Társulat megalakításával. Erre a helyzet a kiegyezés esztendejében vált alkalmassá. A társulat megszületésének körülményeitől – úgy vélem – most eltekinthetünk, hiszen ezt már a *Századok* első számában áttekintette Thaly Kálmán, s minden azóta született írás részletesen foglalkozott vele. Glatz Ferenc nyomán azonban utalnunk kell arra a vitára, ami a társulat jellegével kapcsolatban bontakozott ki. Voltak olyanok, akik a Kisfaludy Társaság mintájára tisztán történetírók gyűlekezetének képzelték el a társulatot, valahogy úgy, ahogy az 1840-es években Érdy János eltervezte. Végül azonban az az elképzelés diadalmaskodott, amely kettős funkciót szánt a társulatnak: a történettudomány művelését és a történelmi ismeretek terjesztését. A belügy-

miniszter által 1867. május 26-án jóváhagyott alapszabály nemcsak azt mondja ki, hogy a társulat célja „a hazai történettudomány minden ágának művelése”, hanem (a történelem) „megkedveltetése, és iránta minél szélesebb körű érdekeltség ébresztése”. Így minden „hazai történetkedvelő” tagja lehetett a társaságnak, ha a közgyűlés ajánlások nyomán alapító vagy évdíjas taggá választotta. Alapító tag lehetett, aki legalább 100 Ft-os alapítványt tett, évdíjas pedig, aki évente 5 Ft tagdíjat fizetett. Az alapszabály változtatás nélküli jóváhagyása után az előkészületek során ideiglenes elnökké választott Horváth Mihály az alakuló közgyűlést 1867. június 13-ára hívta össze. Elnökké azonban nem őt, hanem Mikó Imrét választotta a közgyűlés. Ennek okát 140 évvel később csak találgatni lehet. Aligha kétséges, hogy Horváth Mihály sokkal rangosabb történetíró volt az erdélyi grófnál. Politikai előélete azonban, s az hogy alig két évvel korábbi térhetett csak vissza az emigrációból, a nála mérsékeltébb politikai nézeteket valló Mikó Imrét alkalmasabbá tették az elnöki funkció betöltésére. Bizonyára sokat nyomott a latba Mikó tevékenysége az Erdélyi Múzeum-Egylet megalapításában, s az is, hogy alapító tagként 1000 Ft-ot ajánlott fel a társulat céljaira (az utána következő legnagyobb alapítói adomány 200 Ft volt).

A társulat céljairól sokat elárulnak a megválasztott tisztségviselők különböző társulati fórumokon előadott programadó beszédei. A másodelnökké választott Horváth Mihály vezérgondolatai a nemzetiség és haladás eszmekörében mozogtak. Eötvös Józsefet követte, amikor a 19. század szellemiségében a nemzetiségnek meghatározó jelentőséget tulajdonított. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a nemzetiség nem lehet cél, csak eszköz a haladás megvalósítására. A történelem ismerete

a nemzet kifejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű, mert „nem lehet öntudatos nemzeti érzelem senkiben, aki nemzete történetét nem ismeri”. Mikó Imre az igazi nemzetismeret feltételének tartotta a „nemzeti ábrándok” kizárását a történetírásból, azt, hogy hagyományaink közül a mondai elemet a „költészet terére” kell utalnunk, s kritériumnak tartotta azt is, hogy „történetünket a szomszéd népekével együtt” írjuk meg, így tegyünk lépéseket a nemzeti elfogultság ellen. Az elnök hitet tett a történeti ismeretterjesztés fontossága mellett, mert fontosnak tartotta, hogy a „történetkedvelők egész seregét” hozzuk kapcsolatba a kritikai szellemmel. Horváth Mihály, aki nemcsak politikai történelemmel foglalkozott, célul tűzte ki „a társadalmi viszonyok, a családi élet, a polgári foglalkozások, az érzület és szellemirány körében” folytatandó kutatásokat is. A társulat alapítóinak nemzedéke azonban legfontosabbnak a történeti források feltárását és publikálását tartotta. Az 1880-as évek egyik alelnöke jelentette ki: „mi csak az építési anyagot szedjük össze, s várjuk a mestert, ki a nemzeti méltóságnak megfelelő emléket emelendi”. A pozitívista történetnézetnek megfelelően ez a munka a 19. sz. utolsó harmadában igen eredményes volt. A források feltárását szolgálták a társulat vidéki „kirándulásai”. Az első évtizedekben így nevezték a vándorgyűléseket, amelyeket előszeretettel tartottak a egyes nemzetiségű megyékben, hogy ezzel is erősítsék a magyar nemzeti tudatot. A fő cél azonban a vidéki megyei és családi levéltárak feltérképezése volt, aminek eredményeként sorra születtek meg a társulat égisze alatt a legfontosabb forráskiadványok. A Hont megyei kirándulás eredményee volt például a Zichy család sokkötetes okmánytára. Egy vándorgyűlés eredményeként kerültek elő Balas-

si Bálint addig ismeretlen költeményei. Emellett számos forráskiadvány (*Székegy Oklevéltár, Hazai Oklevéltár, a Teleki család oklevéltára* stb.) gondozója volt a Történelmi Társulat. 1878-tól a társulat vette át az Akadémia történeti bizottságától a *Történelmi Tár* kiadását, mentesítve a *Századokat* a forrásközlésektől. Szilágyi Sándor titkári jelentése szerint az első negyedszázadban a vándorgyűlések során 134 levéltárat kutattak át. Az építőanyag összegyűjtésének eredményeként született meg a század utolsó évtizedében a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi magyar történet. A feldolgozások között közönségikert arattak a *Magyar Történeti Életrajzok* sorozat kötetei. A társulat, történetének közeli évtizedeitől eltelve, mindig fontosnak tartotta a könyvkiadást. A két világháború között a *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* kötetei: 1945 előtt 44 kötet, *Sándor Lipót főherceg nádor inatai, Gróf Széchenyi István összes munkái, A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, majd a második világháború után Kossuth Lajos összes munkái* impozáns sorozata vagy a *Magyar jakobinusok inatai* folytatta a forrásközlésnek a 19. században kialakított hagyományát. De nem hiányoztak a társulat könyvei közül a feldolgozások sem, köztük az ötkötetes *Magyar művelődéstörténet*. A háború után életrajzok, tanulmánykötetek és népszerűsítő írások kiadója volt a Magyar Történelmi Társulat.

Az első negyedszázad során szembesült a társulat először azzal, hogy célkitűzései nem mindig találtak teljes egyetértéssel. Szilágyi Sándor főtitkár kemény sajtótámadások után volt kénytelen kijelenteni, hogy „hivatalos történetírás nálunk nincs, hála Isten nem is volt, s hiszem, hogy nem is lesz”. Arra kérte az újságírókat, hogy ne izgassanak „vezércikkben az egész történetírás ellen”.

A nemzeti liberalizmus jegyében működő társulat életében az első világháború elvesztésével új helyzet alakult ki. A következő évtizedek meghatározó egyéniségei: gróf Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint voltak. Klebelsberg már 1917. évi megválasztásakor új feladatokat tűzött ki, s ezeket másfél évtizedes elnöksége alatt igyekezett is megvalósítani. Először tekintette társadalmi és nemzeti feladatnak a tudósnevelést, de azt is megfogalmazta, hogy ezt „nem szabad az üzleti élet, a befektetés bizottságának szempontjából nézni”. Ha a megelőző korszak legfontosabb feladatának a hazai levéltárak dokumentumainak összegyűjtését és kiadását tartották, Klebelsberg a külföldi levéltárakban folytatandó anyaggyűjtésre hívta fel a figyelmet. Ennek érdekében Róma és Konstantinápoly után Bécsben szervezett tudományos intézetet, „melynek levéltárai nagy részét őrzik nemzeti történetünk emlékeinek”. Nem tartotta helyesnek, hogy az elődök csak a régmúlt forrásait publikálták, ezért is indította el a már említett *Fontes* sorozatot. Bár azt mondta, hogy „le kell fokozni a köztudatban a politikai szereplés jelentőségét”, a történelem politikai szerepét igyekezett erősíteni, különösen a trianoni béke után. Nem általában a liberalizmust, csak a polgári radikalizmust tekintette nemzetietlen iránynak, minden baj okozójának. A társulat legfőbb feladatának a „nemzeti érzék” fejlesztését és ápolását tartotta, hogy „nemzetietlen” forradalom még egyszer ne következessen be Magyarországon.

Utóda, Hóman Bálint a történelem „nemzetnevelésben” játszott szerepét hangsúlyozta, ennek érdekében kell a társulatnak közel férkőznie a „magyar társadalom lelkéhez”. Hóman Klebelsberggel szemben nemcsak politikus, de szaktudós is volt, ezért hangoztatott szakmai szempontokat a társulat felada-

tai között. „A tudomány anyaga, tartalma, szempontjai, célkitűzése és módszerei változhatnak, de a tudományos munkát irányító szemlélet állandó kell, hogy legyen” – írta.

A második világháború nehéz éveiben Klebelsberg és Hóman nagyhatású „nemzetnevelő” célkitűzései ellenére többen megállapították, hogy nagyon szűk a történelmi művek olvasótábor. Amikor 1943-ban Eckhart Ferenc átvette a *Századok* szerkesztését Domanovszky Sándortól, aki több mint három évtizeden át állt a lap élén, kisé rezignáltan állapította meg, hogy „ma szinte többen írnak, mint olvasnak tudományos történelmet”. Eckhart 1946-ban a társulat elnöke lett, a II. világháború befejezése után az új idők jele volt, hogy 1946-ban két marxista történeleşt, a korábban Jeszenszky és Szentmiklóssy néven publikáló Molnár Eriket és Bolgár Eleket beválasztották a társulat vezetőségébe.

A népi demokratikus fordulat és a proletárdiktatúra nem hagyta érintetlenül a Történelmi Társulatot sem. Ifjú titánok már az 1848-as forradalom centenáriuma alkalmából támadást intéztek a polgári történetírók, köztük a társulati elnök, Eckhart Ferenc és a debreceni egyetem professzora, Szabó István ellen. A marxista kritika a társulatot is elérte, mert „nem tudott lépést tartani országunk fejlődésével, s ennek következtében semmivel sem járult hozzá a nép érdekeit szolgáló haladó tudomány fejlődéséhez”. A teljes fordulat az 1949. március 27-i közgyűlésen következett be, amikor Révai Józsefet díszelnökké (ilyen funkció korábban nem volt), Andics Erzsébetet pedig elnökké választották. Valamilyes „népfrontos” jellege még maradt a társulati vezetésnek, hiszen alelnök lett a „polgári” Kosáry Domokos és a nem egészen marxista Ember Győző is, a teljes átalakuláshoz azonban nem férhetett kétség. Andics

Erzsébet a társulat és a magyar történettudomány nyolcvan éves múltját tévútnak tekintette, azért, mert feudális, klerikális és antiszemita volt, magasztalta a nagybirtokot, és nem a történeti igazságot kereste. Azt írta: „a magyar történettudomány, más honi tudományágakkal összehasonlítva, aránylag kevés maradandó, ma is értékes, követésre méltó hagyományt hagyott hátra számunkra”. Tagadta a társadalmi fejlődés elvét, Dózsát, Martinovicsot nem tartotta történelmünk nagy alakjának. Haladó hagyományaink közé a történetírók közül csak Grünwald Bélát, Márki Sándort és Acsády Ignácot sorolta be. Aligha véletlen, hogy az 1956-os forradalmat megelőző Petőfi-köri történész vitában Andics a legelfogadhatatlanabb vezetőnek számított.

Az új kurzus számára nem volt megfelelő a Történelmi Társulat még 1867-ben elfogadott alapszabálya. 1955-ben javaslat született a módosításra, amely a „demokratikus centralizmusnak” elkeresztelt központi irányítást erősítette. Törölték például a közgyűlés vezetőségválasztó jogát, az igazgató-választmány jogosultságainak nagy része a vezetőség kezébe került stb. Még sokan emlékszünk a választások során előterjesztett listák védettségre, ami illuzórikussá tette a szabad választást. A centralizmus jele volt a funkciók halmozása. Andics Erzsébet pártbeli megbízatásai mellett egyszerre volt a *Századok* főszerkesztője és a társulat elnöke. Utóda Molnár Erik a társulati elnökség mellett osztályelnök, a Történettudományi Intézet igazgatója és a történettudományi bizottság elnöke is volt egyidőben. Az 1960-as években Molnár Erik jóvoltából mégis változott az 50-es években kialakult helyzet. Egzisztenciálisan már nem voltak veszélyben a „polgári nézetek” vallói.

A Magyar Történelmi Társulat centenáriumának megünneplésére 1967-ben, már Em-

ber Győző elnöksége alatt került sor. A nemzetközi konferencián nemcsak hazai, de bolgár, csehszlovák, jugoszláv, NDK-s, román, lengyel és amerikai kutatók méltatták a százéves társulatot. Az elnök, a kötelező lózungok mellett szokásos precizitásával tekintette át a száz esztendő múltját. Záróbeszédében egy ma is érvényes feladat megoldására hívta fel a tagság figyelmét. A megalakuláskor a társulat könnyen össze tudta fogni a történetírók és történetkedvelők taborát. A szakmai differenciálódás révén azonban a kutatók is egyre távolabb kerültek egymástól. „Társulatunknak – mondta Ember Győző – szép feladata lehetne a történelem különböző ágait művelő történészeket társadalmi úton, társadalmi eszközökkel is közelebb hozni egymáshoz.”

Az 1970-es, 80-as években tovább enyhült az ideológiai járszalag szorítása. Berend T. Iván elnöksége alatt a továbbfolytatódó vándorgyűléseken valós történeti problémákat vitattak meg, több-kevesebb ideológiai szabadsággal. Ekkor erősödtek meg a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatai. A nemzetközi konferenciákon egyre több magyar tudós jelent meg és vállalt fontos feladatokat. Szereplésünk gyakran kiváltották a „szocialista táborhoz” tartozó történészek rosszállását, különösen az NDK és Románia részéről. Ugyanakkor a nyugati történészek szemében a magyarok elfogadott vitapartnerek lettek, olykor a szovjetekkel szemben is.

Ebben az időszakban valamelyest csökkent a társulat hatósugara, bár taglétszáma a tanári tagozat révén magasra emelkedett. Ebben nagy szerepet játszott Szabolcs Ottó főtítkárr, aki rendszeres összejöveteleket szervezett, és azóta is szervez a tanári tagozat számára. A történettársadalom egyéb fórumai, a Történettudományi Intézet, az egyetemi történelmi tanszékek, az Akadémia Történet-

tudományi Bizottsága, Filozófiai és Történettudományi Osztálya rangosabb fórumoknak számítottak a társulathoz. Ugyanakkor szélesedett a szakosztályok (üzem-történeti, hely-történeti) szerepe. Egyenetlen volt a vidéki csoportok munkája. A Dél-Dunántúlon folyamatosan aktív tevékenység folyt, jó néhány megyében azonban csak formálisan léteztek csoportok. Ilyen feltételek között érte a társulatot 1990-ben a rendszerváltozás.

E szűk áttekintés természetesen sok mindezzel nem foglalkozhatott. Érdekes lett volna a taglétszám alakulásának elemzése. Az első negyedszázadban már elérte a kétezert főt, a későbbiekben volt olyan időszak, amikor nyolcszázra esett vissza. Nem foglalkozhattam a nagyon tartalmas vándorgyűlések tematikájával, a szakosztályok és tagozatok munkájával. Befejezésül azonban mindenképpen utalni kell rá, hogy 1990-ben új helyzet kezdődött. A Magyar Történelmi Társulat egy lett a gombamód szaporodó társadalmi egyesületek között. Sorainkból is kiváltak a Hajnal István Kör fiataljai, akiket nem elégtett ki a társulat hagyományos rendje s talán ideológiai alapállása sem. A tanári tagozatnak is egyfajta konkurenciát jelent a Történelemtanárok Egylete. Összeszűkült anyagi bázisunk is. A társadalmi támogatás, amit az Országgyűléstől kapunk, olykor hátrébb sorol bennünket jóval jelentéktelenebb egyesületeknél. Kosáry Domokos elnöksége és Romsics Ignác főtítkársága alatt a társulat kereste és részben meg is találta a kivezető utat. A mi feladatunk továbbhaladni ezen az úton az alapító atyák eltökéltségével és szilárd akaratával.

Kulcsszavak: *alapító és évdíjas tag, vándorgyűlés, pozitivisták történelemszemlélete, tudósnevelés, nemzetnevelés, történetírók és történetkedvelők, szakosztályok, tagozatok, vidéki csoportok*